

Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar

Yunus UĞUR*

ŞEHİR TARİHİ ALANINDA yapılan çalışmaları, konuları ve kaynakları çerçevesinde değerlendirmeden önce; *şehir tarihi* tanımlarını ve yaklaşımları incelemek daha isabetli görünmektedir. Şehir tarihinin, kendine ait soru, konu, yöntem ve kaynakları olan bir disiplin veya bilim dalı olup olmadığı hem Batı’da, hem de Türkiye’de tartışılan bir konudur. Batı’da buna neredeyse olumlu cevap verilmiş ve çeşitli merkezler bünyesinde bir disiplin olarak şehir tarihi bölümleri kurulmuştur. Türkiye’de ise, mahallî idareler bölümlerini istisna edersek, şehir tarihi varlığını henüz bir ilgi alanı olarak devam ettirmektedir. Bu yazı boyunca, hem ilgili tartışmaları gözden geçirmek, hem de şehir tarihinin, sonuçları itibarıyla tarih ve sosyal bilim araştırmaları için iyi bir ‘imkan’ olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bizce şehir tarihi birbirinden bağımsız olarak havada uçuşan bilgilere bir ‘mekan’ sağlama kapasitesine sahip, kendi soru ve yöntemleri olan bir disiplindir.

Çalışmamızda önce, Batı’da bir disiplin olarak şehir tarihinin gelişim sürecini inceleyecek ardından Türkiye’deki şehir tarihçiliğinin durumunu tespit etmeye çalışacağız.

I. Bir Disiplin Olarak Batı’da Şehir Tarihi

Şehirlerin tarihinin yazılması çok eski dönemlere kadar götürülebilir de bağımsız bir disiplin olarak şehir tarihi yazımı çok geriye gitmez. Coğrafi keşifler ve aydınlanma düşüncesinin bir izdüşümü olarak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kendisini açıkça gösteren siyasî, iktisadî ve sosyal dönüşümler şehirleri de hareketlendirmiştir. Hatta bu dönüşümlerin meydana geldiği mekanlar olarak şe-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi. Bu makaleyi okuyup görüşlerini benimle paylaşan herkese ayrı ayrı teşekkür ederim.

hirler olağanüstü önem kazanmıştır. 1800'lerden 1900'lara kadar şehir nüfusu oranının yaklaşık 10-15 kat artması ve günümüz dünyasında artık nüfusun çoğunluğunun şehirlerde yaşıyor olması gerçeği, sözünü ettiğimiz olağanüstülüğün göstergelerinden sadece biri sayılmalıdır.

Durumu böyle ortaya koymak şüphesiz şehirlere pasif bir konum vermek anlamına gelir. Birçok şehir tarihçisinin vurguladığına göre, şehirler dönüşümlere sadece şahit olan değil aksine onları etkileyen ve yön veren birer güçtür. Oscar Handlin, derlemesini yaptığı *The Historian and the City*'nin girişinde, bu durumu iyi bir şekilde ifade eder.¹ Teknolojik buluşlarda, iktisadî ve fikrî dünyadaki gelişmelerde geçmişte ve şimdi aldığı rolü görmek, Handlin'e göre, şehrin kendi dışındaki dünyaya olan etkisini anlamak için gereklidir. Şehirler aynı zamanda içinde var oldukları dünya hakkında bizlere fikir verir. Mumford'un "Her nesil, inşa ettiği binalara biyografisini yazar" ifadesi şehrin, fiziksel yapılarıyla da insanların ona yükledikleri işlev ve amaçları yansıttığını gösterir.²

Batı'da XIX. yüzyılda şehirle uğraşanları en çok meşgul eden sorular, bu kadar fazla insanın şehirlerde niçin ve nasıl toplandığı ve bir arada yaşamayı nasıl başardıkları gibi sorulardır.³ Dolayısıyla XIX. yüzyılda şehirle ilgili çalışmalar, şehrin iktisadî ve idarî gelişimi, şehri oluşturan nüfus ve gruplar, şehirli olma kimliği, ulus-devlet ile şehirlerin ilişkisi gibi konulara yoğunlaşıyordu.

Batı'da şehir tarihi çalışmalarının seyrini analiz ederken ABD ile Avrupa arasındaki bazı farklılıklara dikkat çekmemiz gerekiyor. Örneğin ABD'de, şehirde yaşayanların bir bütün olarak kendilerine bir kimlik edinmelerine ve beraber yaşamalarına, yani sosyolojik boyuta daha fazla vurgu yapılırken Avrupa'da ve özellikle Fransa'da şehir ile içinde bulunduğu bölge arasındaki ilişkiye⁴ ve ulaşımaya yani coğrafi boyuta,⁵ İngiltere'de ise daha çok fiziksel yapılara yani mi-

1 Oscar Handlin ve John Burchard (der.), *The Historian and the City*, Cambridge: M.I.T. Press, 1963, s. vi.

2 Donald L. Miller, "Lewis Mumford: Urban Historian, Urban Visionary", *Journal of Urban History*, 1992, c. XVIII, sy. 3, s. 281.

3 C. Abbot, "Thinking About Cities: The Central Tradition in U.S. Urban History", *Journal of Urban History*, 1996, c. XXII, sy. 6, s. 688.

4 Bu ilişkiye [*regionalism*] Carl Abbot ve John M. Findlay özel bir önem vermekte ve şehirlerin şekillenmesinde bölgelerin önemine vurgu yapmaktadırlar. Bkz. Judith R. Raftery, "Western Urban History Comes of Age", *Journal of Urban History*, 1997, c. XXIII, sy. 6, s. 744.

5 Fransa'da coğrafyacılar sonra şehir planlamacıları şehrin formu ile ilgilenmişler, hukukî bakış açısına sahip olanlar da Pirenne'den etkilenerek, kurumları çalışmışlardır. Sonraları Febvre ve Bloch Orta Çağ şehirlerini çalışmışlar ve şehirleri medeniyetin en önemli birimi olarak görmüşlerdir. Louis Chevalier'nin yaklaşımı ise şehrin biyolojik yönüne vurgu yaparak nüfus hareketlerini ve demografik özellikleri ön plana çıkarmıştır. Bkz. François Bédarida, "The Growth of Urban History in France: Some Methodological Trends", H. J. Dyos (der.). *The Study of Urban History*, 1971, s. 47-60.

marî boyuta vurgu yapılmıştır.⁶ Amerikan şehir çalışmalarında şehrin mimarisine çok az yer verilmesini, tarihî binaların hem azlığına hem de bunların tarihî eser olmaktan öte ulus bilinciyle ilişkilendirilmesine bağlayanlar vardır.⁷ Buna ilave olarak, Amerika’da şehir anlayışına ve özellikle de kıyı-şehir [*sub-urban*] çalışmalarına çok fazla önem verilirken Avrupa’da bu tür bir yoğunlaşma görülmez.⁸

1960’lı yıllar, bugün bir disiplin olarak artık kendisine bir yer ediniyor gibi gözüken şehir tarihinin dönüm noktası sayılabilir.⁹ Sutchliffe, tarihçilerin 1960’larda en anlamlı araştırma birimi olarak şehri keşfettiklerini söyler.¹⁰ Bunun belki en önemli nedeni 2. Dünya Savaşı sonrası yeni inşa edilen şehirler ve bunun için gerekli planlamalardır. 1980’lerdeyse şehrin değer kaybettiği ve sınıf ve devletin önplana çıktığı, şehir ile kırsal kesim arasındaki ayrımın kalktığı söylenir.¹¹ Görünen o ki bu dönemde şehir tarihi, tarih, coğrafya, sosyal tarih, mimari tarih, yerel tarih gibi alanlarla ilişkisini yeniden belirleme ve kendi tanımını yapma eğilimine girmiştir. Şehre sosyoiktisadî, politik ve fiziksel bakış açılarından bakma; ele alınacak soruların belirlenmesi ve bu anlamda daraltılması; hem zaman hem de mekan olarak karşılaştırmalı ve daha geniş çerçevede içerisinde düşünebilme¹² gibi tartışmalar bu dönemin belirleyici özellikleridir.

Son on yılda karşılaştığımız eğilimleri anlamak aslında 1960’lardan bugüne kadar yukarıda bahsedilen şehir tarihi disiplininin kapsamını ve diğer alanlar-

6 Dyos, İngiltere’deki şehir tarihi çalışmalarının özelliklerini ve konularını şöyle sıralamaktadır: XIX. yüzyıl ağırlıklıdır; belirli mekanlar üzerinde durulur; tarihî coğrafya perspektifi hakimdir; genelde orta büyüklükteki şehirler çalışılır; konu olarak ise şehir peyzajı, binalar, çarşılar, konutlar, şehirlerin işlevleri, iaşesi, yolları, şehirdeki nüfus hareketleri, sosyal yapı, siyaset, gruplar, dinî ayrımlar ve büyük şehirlerin idaresi gibi meseleler ele alınır. Bkz. H. J. Dyos, “Agenda for Urban Historians”, a.mlf. (der.), *The Study of Urban History*, 1971, s. 44.

7 Bkz. J. L. Arnold, “Architectural History and Urban History: A Difficult Marriage”, *Journal of Urban History*, 1990, c. XVII, sy. 1, s. 71.

8 Bkz. Anthony R. Sutchliffe, “Urban History in the Eighties”, *Journal of Urban History*, 1984, c. X, sy. 2, s. 137.

9 Abbot şehir tarihinin tarihini dört döneme ayırır: Birinci nesil (1840-1875); İkinci nesil (1875-1930); Yeni şehir tarihi (1930-1960) ve Karşılaştırmalı Nesil. Bkz. Abbot, a.g.m. 1960 öncesi, yaygın olan biyografi ve diğer tür çalışmalar için Richard Wade’in *The Urban Frontier*’i (Cambridge: Harvard University Press, 1959) ve Asa Briggs’in *Victorian Cities*’i (Londra: Odhams Press, 1963) önemli iki örnek olarak verilebilir.

10 Sutchliffe, a.g.m., s. 125.

11 Bu ayrım Dyos’un şehir tarihi tanımında çok önemli yer tutuyordu: “Şehir tarihi, kırsal grupların karşısında şehir gruplarının davranışları ve bunların biçimleri arasındaki farklılıkları tanımlamak ve açığa çıkarmaktır.” Bkz. Elizabeth Baigent, “Typologies of Urban History”, *Journal of Urban History*, 1999, c. XXV, sy. 4, s. 543.

12 Dyos, bu noktayı çok iyi ifade eder: “Şehir tarihi çalışması sadece tek tek grupları çalışmak değildir, az veya çok zaman ve mekan kısıtlaması da (...) ve fakat çok daha geniş tarihi süreçleri ve eğilimleri hep beraber araştırmaktır. Bu, belirli bir grubun tecrübelerinin ve hayat alanının kapsamını tamamen aşan bir bakış açısıdır.” Bkz. Dyos, a.g.m., s. 7.

la ilişkilerini, kısaca bu disiplinin tanımıyla ilgili tartışmaları bilmekle doğrudan ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle 30-40 yıldır süregelen hesaplaşmalar ve tartışmalar bugün şehir tarihinin disiplinlerarası bakış açısını daha da netleştirmiş, önceden göz ardı edilen bazı noktaların gün yüzüne çıkmasını ve sorunların daha bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır.

Şehir tarihinin tanımı yapılırken belki en önemli unsur diğer disiplinlerle ilişkisidir. Günümüzde yaygın olan disiplinlerarası yaklaşım anlayışından farklı olarak 1960'larda, disiplinlerin sınırları katı bir şekilde çizilmiştir. Yani şehir tarihi, kendi başına bir disiplin olmaktan öte, kültür çalışmaları ile birlikte farklı disiplinleri buluşturan bir alan olarak görülmüştür. Şehir tarihinin, siyasî ve sosyal tarihi bir araya getirip 'total tarih' anlayışına gidişte çok büyük yardımı olabileceğini söyleyen Sutcliffe bu noktada iyi bir örnektir.

Literatüre bakacak olursak Samuel P. Hays ve S. Blumin gibi şehir tarihçilerinin tarih ile şehir tarihini birbirlerinden ayrı düşünmek istemediklerini görürüz. Hays'e göre tarihçi kalarak bazen şehir tarihçiliği yapmak söz konusuysen, Blumin'e göre şehir tarihi kendisini tarihin genel tartışma ve ajandasından soyutlamamalıdır.¹³ Sosyal tarih ile şehir tarihi ilişkisi ise daha yoğun bir tartışmayı içermektedir. Örneğin, C. Tilly şehir tarihinin sosyal tarihin bir alt alanı olması gerektiğini iddia eder.¹⁴ Günlük hayat ile büyük ölçekli sosyal ve ekonomik yapıların birbirini tamamlayan alanlar olarak düşünülmesinin zorunluluğuna inanan Tilly'ye göre, şehir tarihi bu buluşmayı sağlamada çok önemli bir konumdadır ve fakat şehir tarihçilerinin dar kapsamlı konularla uğraşmayı sevmeleri yüzünden büyük bir imkan yitirilmektedir. Ona göre, tüm süreçlerde zaman ve mekanın köklü bir yeri vardır; çünkü onların nerede ve ne zaman oldukları, nasıl olduklarını belirler. Şehirler de "nerede" sorusu açısından burada temel bir birimdir. Bu noktada şehir tarihçilerinin sorması gereken hayatî soruların olduğunu, bunun da şehir tarihini sosyal tarih içerisinde düşünmekle mümkün olacağını vurgular.¹⁵ Tilly, tek bir şehri örnek olarak yapılan çalışmaların birbiriyle etkileşimli olgu ve süreçleri fark edeme-

13 Michael H. Ebner ve diğerleri, "Making Urban History: Samuel P. Hays and the Social Analysis of the City: A Symposium", *Journal of Urban History*, 1993, c. XIX, sy. 4, s. 91.

14 Lampard da, şehir tarihini önce yerel tarihin bir parçası, sonra da sosyal tarihin bir parçası olarak görür. Bkz. Eric E. Lampard, "Urbanization and Social Change: On Broadening the Scope and Relevance of Urban History", O. Handlin ve J. Burchard (der.), *The Historian and the City*, 1963, s. 226. Eric Hobsbawm ve Oliver Zunz da aynı fikirdedirler. Bkz. Z. Çelik, "New Approaches to the 'Non-Western' City", *Journal of the Society of Architectural Historians, Architectural History 1999/2000, A special Issue of JSAH*, 1999, c. LVIII, sy. 3, s. 374-381.

15 Tilly'nin sorulmasını istediği sorular şunlardır: Gündelik hayat ve bunun ulusal/uluslararası güç politikasına etkileri; siyasî sistemleri ayırıştıran farklılıklar; teknoloji ile hayat ilişkisi; kapitalizm ve Batı toplumunda ortaya çıkmasının sebepleri ve ulus-devletlerin şehir devletlerinin yerini niçin ve nasıl aldığı. Bkz. C. Tilly, "What Good is Urban History?", *Journal of Urban History*, 1996, c. XXII, sy. 6, s. 702-719.

diklerini söyler ve Mumford’un şehirdeki hayat ile onun içinde bulunduğu iktidar ve üretim sistemlerinin çok yakın ilişkili olduğu savıyla kendi görüşünü destekler.

Bir mimarlık tarihçisinin, coğrafyacının, iktisatçının, siyaset bilimcinin, sosyal bilimcinin ve hatta bir dilbilimcinin şehir tarihi çalışması sırasında kendi disiplininin sınırları içerisinde kalması son yılların belki en çok eleştirilen noktasıdır. Sanat tarihçisinin şehir tarihi çalışırken fizikî yapıları, içinde yaşayan insan unsurundan soyutlayarak incelemesi; bir coğrafyacının hem insan unsurunu göz ardı etmesi, hem de harita, plan gibi kaynaklardan başka bir kaynağa müracaat etmemesi yeni şehir tarihi yazımı yaklaşımlarınca ciddi olarak eleştirilmiştir. Örneğin Arnold, şehirleşmeyi ve hatta tek bir şehri çalışanların mimarî boyutu; mimariyi çalışanların da şehrin sosyoiktisadî ve siyasî boyutlarını göz ardı etmesini eleştirmektedir.¹⁶

Ne ilginçtir ki şehir tarihine hayat veren en önemli noktalardan bir tanesi belki de çerçevesinin çizilemediğidir.¹⁷ Kapsamı her bir yeni çalışma ile genişlemektedir. Farklı yöntem önerileri, şehir tarihinin verimli çalışmalara kapı aralamasını sağlamaktadır. Bu noktada, yapılması gereken sanırız, şehir tarihi kapsamında değerlendirilen çalışmaların sınıflamalarının yapılması, metodlarının, kaynaklarının ve kurduğu bağlantıların tutarlılığının tartışılmasıdır.

Genel olarak bu dönemde şehir tarihleri; şehirleşmeyi veya bir şehrin evrimini ele alan çalışmalar,¹⁸ herhangi bir şehir hakkında yazılan biyografiler ve belirli bir konu veya konular bağlamında yapılan çalışmalar gibi sınıflamalara tâbi tutulmaktadır.¹⁹ Şehirleşme çalışmaları, meseleleri indirgemeci bir bakış açısı ile ele alması veya kısıtlı zaman ve mekan perspektifiyle tüm bir süreci açıklama eğiliminde olması gibi sebeplerden ötürü eleştirilmektedir. Diğer

16 Arnold, a.g.m., s. 70. Krş. Handlin ve Burchard, *a.g.e.* Diane Favro, “Meaning and Experience: Urban History from Antiquity to the Early Modern Period”, *Journal of the Society of Architectural Historians, Architectural History 1999/2000, A special Issue of JSAH*, 1999, c. LVIII, sy. 3, s. 364-373. Burada eleştirilen bakış açısını aşarak iyi birer model haline gelen bazı çalışmalar şunlardır: Mark Girouard, *Cities and People: A Social and Architectural History*, New Haven: Yale University Press, 1985; Kenneth Severens, *Charlston: Antebellum Architecture and Civic Destiny*, Knoxville: Tennessee University Press, 1988 ve Michele Bogart, *Public Sculpture and the Civic Ideal in New York City, 1890-1930*, Chicago: Chicago University Press, 1989.

17 Dyos şehir tarihinin tanımı, içeriği, metodları, kaynakları nelerdir gibi sorular sorar ama bunlara cevap veremeyeceğini söyler. Dyos, a.g.m., s. 2.

18 Bkz. S. Blumin, “City Limits: Two Decades of Urban History in the *JUH*”, *Journal of Urban History*, 1994, c. XXI, sy. 1, s. 7-30.

19 Checkland, İngiliz tarihçilerin şehir olgusunu anlamada üç biçimi kullandıklarını söyler: Seküler eğilim (evrim, sınır tezi, sosyoekolojik yaklaşım); tema yoğunluklu biçim (konut, inşaat, işe...) ve bağlam ağırlıklı biçim (şehir biyografileri). Bkz. S. G. Checkland, “Toward a Definition of Urban History”, Dyos (der.), *a.g.e.*, s. 345.

yandan şehir biyografileri ise iç organizasyonu ve yoğunlaşma ölçüsü gibi noktalardan eleştiriler almaktadır.²⁰ Tema/lar çerçevesinde yapılan şehir tarihi çalışmaları ise dışladıkları konular ve en önemlisi de şehir tarihi tanımından çıkma gibi iddialarla yüzleşmek zorunda kalabilmektedir. Bu çalışmalar, iktisadî bir konu çalışılıyorsa iktisat, siyasî-idarî bir konu çalışılıyorsa siyaset bilimi içerisinde değerlendirilebilmektedir.

Tüm bunlara rağmen şehir tarihinin neyle uğraşması gerektiğini açık bir şekilde ifade edenler de yok değildir. Örneğin Arnold şehir tarihinin beşerî kurumlara yoğunlaşması gerektiğini söylerken,²¹ Schwartz, şehir tarihçisinin sosyal bilimlerin konularından öte şehir mekanında meydana gelen değişimlere yoğunlaşması gerektiğine vurgu yapar.²² Diğer taraftan Abbot, şehrin iktisadî değişiminin motoru; modernleşme, metalaşma, ulusallaşma gibi süreçlerin aracı ve idarî varlıklar olarak ele alındığını belirttikten sonra, son dönemde ABD’de iki eğilimin olduğunu söyler: Bir tanesi çağdaş sivil toplumların geçmişten gelen izlerini anlamaya, diğeri de Amerikan şehirlerinin iktisadî merkez olarak durumunu analiz etmeye yoğunlaşmak.²³ Lampard ise, nüfus çalışmalarını önplanda tutar ve şehir tarihinde incelenen şehirleşme gibi konuların aslında sosyal değişme şemsiyesi altında incelenmesi gerektiğini vurgular.²⁴

Hays’in iktisadî ve politik tarih dışında bir şehir tarihi anlatmanın imkanını araştırırken sorduğu soru, şehir tarihinin nasıl olup da bunların hepsini kapsayacak bir konuma getirilebileceğiydi. Bu çerçevede o, şehir tarihinin ilgilenebileceği konuları şu şekilde vermiştir: Nüfusun kırsal kesimden şehre göçü ve değişimi; politika ve yönetim; şehir ve kırsal kesimler; şehirli toplumun kültürü ve değerleri; nüfus ve kaynaklar ve şehir topluluklarının evrimi. Hays bu tartışmadan şu somut sonucu çıkarmıştır: Şehir tarihi, şehirleri değil tam olarak şehirli karakterini kazanmış toplumun tarihini araştırmalıdır. Ona göre bu, şehir tarihine çok daha verimli bir bağlam sağlayacaktır.²⁵

Başka bir keskin çizgiyi de Checkland çizmektedir. “Şehrin sürecini belirleyen en önemli faktör nedir?” sorusuna Checkland’in verdiği cevap iktisattır. Yöntem ise şehir gruplarının tespiti ve bu grupların bir ferdeninden çalışılmaya

20 Gutheim bu tip çalışmalara *monografi* der ve en iyi örnekleri olarak Pierce’in *Chicago*’sunu, McKelvey’in *Rochester*’ını, Green’in *Washington*’ını verir. Bkz. Frederick Gutheim ve Atlee E. Shidler, “The Building Blocks of Urban History”, Handlin ve Burchard, *a.g.e.*, s. 249.

21 Arnold, *a.g.m.*, s. 77.

22 J. Schwartz, “Postindustrial New York and the End of Urban History”, *Journal of Urban History*, 1995, c. XXI, sy. 2, s. 273. Krş. Sutcliffe, *a.g.m.*, s. 133.

23 Abbot, *a.g.m.*, s. 695 vd.

24 Lampard, *a.g.m.*, s. 247. Krş. Sutcliffe, *a.g.m.*, s. 132.

25 Samuel P. Hays, “From the History of the City to the History of the Urbanized Society”, *Journal of Urban History*, 1993, c. XIX, sy. 4, s. 3-25.

başlanmasıdır. Genel olarak şehirleşmeden bahsetmek Checkland’e göre anlamlı değildir.²⁶ Gutheim da bu noktada şehir tipleri çıkarmaktan bahseder ve iktisadî tarih için endüstri şehirleri gibi bir tiplendirme çıkarır.²⁷

Şehir tarihinin diğer disiplinlerle ilişkisi ve çerçevesi hakkındaki bu tespitlerden sonra, şehir tarihi tanımının ve yerinin sağlaştığı 1990’lı yıllarda yaşanan sürece bakmakta fayda vardır. 1990’lardan sonra literatürde görülen en büyük yeniliğin, bakış açısı ile ilgili, yani metodolojik olduğunu söyleyebiliriz. Konular temelde çok farklılaşmamaktadır.²⁸ Sorulan sorulardan çok sorulara verilen cevaplarda, soruyu ele alma yönteminde ve kullanılan kaynaklarda bir değişim gözlenmektedir. 1980’lerin yapısalcı ve antropolojik bakışı²⁹ biraz daha derinleşmiş, postmodern teorilerle dilbilimsel ve göstergebilimsel yönelimlere girmiştir. Örneğin fiziksel yapıların inşa edenleriyle, mekanıyla, içerdiği sembollerle, temsil ettiği sosyal, iktisadî, idarî, dinî bağlamla değerlendirilmesi, başka bir ifade ile göstergebilimsel yöntemlerle de analizi son derece yaygınlaşmıştır. 1960’ların aksine yalnız mimarî çalışmalar ve siyasî boyut oldukça geri planda kalmıştır.³⁰ Zeynep Çelik’in yaptığı analizler ve bu analizlerin sonucunda ortaya koyduğu konular da benzer bir bakış açısını göstermektedir: Gündelik hayat, kamusal ve özel alanların yapısı ve şehir imgesinde gösterilen siyasî güç.³¹ Buraya şehir hafızası ve toplumsal hafıza gibi konuların da eklenmesi gerekmektedir.³²

Nancy Stieber son yıllarda çalışılmaya başlayan yeni konuları anlatırken bunları mikro tarihçiliğe doğru olan eğilim ile açıklar. Bu çerçevede ele alınan konular ise iktidar, patronaj, temsil, sosyal kontrol, şehir kimliği, bölgeler, mekanın kullanımı ve gündelik hayattır. Stieber’in vurgulamak istediği nokta, soyut olarak tartışması yapılabilen bu yaklaşımların ampirik olarak tarihyazımına henüz aktarılamadığıdır.³³

26 Checkland, a.g.m., s. 352, 359.

27 Gutheim ve Shidler, a.g.m., s. 249.

28 Blumin, *Journal of Urban History* dergisinin 20 yıllık değerlendirmesini yaparken konularını şöyle veriyor: Şehir fikri ve tasavvuru 8-9 makale; şehir sistemleri (şehrin bölge ve dış dünya ile yapısal ilişkisi) 10 makale; şehirleşme süreci 12 makale; şehir tarihi teorisi ve şehir tarihi yazımı 20 makale; şehir siyaseti 35 makale; fiziksel yapı 50 makale; şehircilik (insanların yaşadığı mekanlar olarak şehrin anlamı ve yapısı) 80 makale; planlama 92 makale. Blumin, a.g.m. s. 7-30.

29 P. Burke ve Phytian-Adams’ın çalışmaları bu bakış açısının iyi örnekleri olarak verilebilir.

30 Sutchliffe, a.g.m., s. 138.

31 Çelik, a.g.m., s. 374.

32 Bu konuda iyi bir örnek için bkz. M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, Cambridge: M.I.T. University Press, 1994.

33 Nancy Stieber, “Microhistory of the Modern City: Urban Space, its Use and Representation”, *Journal of the Society of Architectural Historians, Architectural History 1999/2000, A special issue of JSAH*, 1999, c. LVIII, sy. 3, s. 384.

Bağlam analizleri ve şehri çok yönlü okuma yöntemleri kullanılan kaynakları da çeşitlendirmiştir.³⁴ Anılar ve fotoğraflar tarihî kaynaklar arasına girmiş ve aynı zamanda bunlardan yararlanmanın ve bunları okumanın usulü üzerinde de durulmaya başlanmıştır. Başta bilgisayar teknolojisi olmak üzere diğer teknolojik gelişmelerin genel olarak şehir tarihinde ve özellikle fizikî yapıları ve şehrin formunu yeniden oluşturabilmede ciddi olanaklar sağlayacağı da düşünülmektedir.³⁵

Belirli zaman ve mekanlarla sınırlı kalmak, ulusal sınırların ötesine geçememek,³⁶ Batı dışı toplumları dışlamak³⁷ ve karşılaştırmalı analizler yapamamak gibi çok eleştirilen sorunlu noktalar hâlâ varlığını devam ettirse de son birkaç senenin eğilimleri, bu tür eleştirileri en aza indirebilecek çalışma sayısının çok yakın bir gelecekte oldukça artacağına sinyallerini vermektedir.³⁸

II. Türkiye’de Şehir Tarihçiliği

Türkiye’deki şehir tarihi çalışmalarına baktığımızda Osmanlı dönemi şehirleri ile ilgili çalışmaların ön planda olduğu görülmektedir. Beylikler dönemi şehirleri ile Cumhuriyet dönemi şehirleri hakkında yapılan çalışmalar nispeten azdır. Osmanlı ve öncesinin şehirleri hakkındaki çalışmalara özellikle üniversitelerin tarih bölümlerinde ağırlık verildiği görülür. Cumhuriyet dönemi şehirleri ile ilgili ise, tek tek şehirlerin tarihleri yerine, çeşitli sosyal bilim dallarında, mahalli idarelerde ve şehircilik-planlama bölümlerinde yapılan, genel olarak şehirleşme ve sonuçları eksenli çalışmalar daha fazla göze çarpmaktadır.

Osmanlı dönemi şehirleri çalışılırken farklı coğrafyalarda yer alan şehirlerin farklı yaklaşımlarla çalışıldığına şahit olmaktayız. Örneğin Anadolu şehirleri çalışılırken İslam şehri tartışmaları gündemde değildir. Ancak Balkan, Arap ve

34 Doyle, son birkaç yılın tez çalışmalarını değerlendirdiği makalesinde, sorulan sorulara çok yönlü bakış açısıyla yaklaşıldığını ve yalnızca alışılagelen kaynakların değil günlüklerin, mektupların, mahkeme kayıtlarının, hesap defterlerinin (...) kullanıldığını ve ayrıca fiziksel yapıların yeni gözle okunmasıyla da yazılı materyallerden elde edilemeyen sonuçlara ulaşılabildiğini söylüyor. Barry M. Doyle, “Research in Urban History: A Review of Recent Theses”, *Urban History*, 2000, c. XXVII, sy. 2, s. 283-291.

35 Favro, a.g.m., s. 370-371.

36 Bkz. Blumin, a.g.m., s. 19, 23.

37 Bkz. Çelik, a.g.m. Favro, Peter Hall’ün *Cities and Civilizations*’ını bu açıdan eleştirir. Bkz. Favro, a.g.m., s. 365.

38 Margadant’ın Paris ile Edo (Tokyo) arasında yaptığı karşılaştırmalı analiz, Kostof’un değişik kültürleri kapsayan ve geniş bir perspektife sahip *The City Shaped* ve *The City Assembled* çalışmaları burada örnek verilmektedir. Bkz. Ted W. Margadant, “Comparative Perspectives on Cities and States”, *Journal of Urban History*, 1998, c. XXV, sy. 1, s. 130-144; Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meaning Throughout History*, Londra ve Boston: Little Brown, 1991; a.mlf., *The City Assembled: The Elements of Urban Form Throughout History*, Londra ve Boston: Little Brown, 1992. Ayrıca bkz. Favro, a.g.m.

Afrika coğrafyasındaki şehirler çalışılırken İslam şehri tartışmaları her zaman tam da araştırmaların merkezinde yer alır. Özellikle son yıllara gelinceye kadar İslam şehri tartışmaları Osmanlı şehirleri çalışmalarında karşımıza çıkan en önemli meydan okumaydı. Şimdilerde bu tartışmanın kısırlığı ve indirgemeci yaklaşımı kısmen de olsa anlaşılmiş ve daha bütüncül yaklaşımlar denenir olmuştur. İslam inancının tesirini gösteren topografik, mimarî ve toplumsal ortak öğeler inkâr edilemeyecek düzeyde bu coğrafyadaki şehirlerde görünmekle beraber, erken modern döneme ait veya her coğrafyanın geçmişinden gelen özellikler de bu şehirlerde izlenebilmektedir. Biz de burada, öncelikle İslam şehri tartışmalarının kısa bir seyrini verdikten sonra Osmanlı şehir tarihi yazımını genel olarak değerlendirmeye çalışacağız.

İslam şehri gibi ‘kavramsallaştırmaları’ tartışırken öncelikle şehrin ne olduğu ile ilgili sorular gündeme gelmektedir. Şehrin tanımında kullanılacak faktörler ortaya çıkmadan İslam veya başka bir etkinin bu faktörlerde ne kadar belirgin olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Örneğin bazı ilim adamlarının İslam şehri gibi bir kavramsallaştırmaya karşı çıkmasının sebebi, şehrin tanımında İslam’ın yer alması mıdır? Eğer sınıflandırmayla ilgili bir sorun varsa, bu sefer İslam şehri yerine, *Osmanlı şehri*, *Türk şehri* veya *Arap şehri* gibi alternatif sınıflandırmalar mı gündeme gelecektir? Ya da “Her şehir; kırsalla ilişkisi, şehirleşmesi, topografik, mimarî ve toplumsal yapılanması açısından farklı süreçler yaşamıştır” denilip hiç mi sınıflandırma yapılmayacaktır?

İslam coğrafyasındaki şehirlerin İslam şehri sınıflamasına tâbi tutulması William ve Georges Marçais kardeşlerin 1920’lerde yaptıkları çalışmalarla başlamıştır.³⁹ İslam’ın şehirli bir din olduğu vurgulanmış ve İslam şehrini Cuma camisi, pazar ve hamamın karakterize ettiği iddia edilmiştir.⁴⁰ Georges Marçais daha sonra, bu unsurlara mesken mahallinin ayrıştırılması, esnafın pazarda hiyerarşik olarak yer alması ve beledi örgütlerin yokluğu gibi özellikleri ilave etmiştir.⁴¹ Önce fizikî unsurların, sonra bazı sosyal unsurların eklendiği bu tanıma Robert Brunschvig, sürecin altyapısını oluşturması açısından dinî örfi hukuku eklemiştir.⁴² Son olarak 1950’lerde Gustave von Grunebaum tüm bu söy-

39 İslam şehri ve genel olarak Orta Doğu şehirlerinin tarihi ile ilgili olarak genel bir bibliyografya için bkz. Michael E. Bonine, *The Middle Eastern City and Islamic Urbanism: An Annotated Bibliography of Western Literature*, Bonn: Ferd. Dümmmlers Verlag, 1994; M. Hane-da ve Toru Miura, *Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives*, Londra: Kegan Paul, 1994.

40 William Marçais, “l’Islamisme at la vie urbaine”, *Comptes-rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1928, s. 86-100.

41 Georges Marçais, “l’Urbanisme Musulman”, *Revue africaine*, 1939-1940, s. 13-34; a.mlf., “La conception des villes dans l’Islam”, *Revue d’Alger*, 1945, sy. 2, s. 517-533; a.mlf., “Considerations sur les villes musulmanes et notamment sur le rôle du mohtasib”, *Recueils Sociétés Jean Bodin*, 1954, sy. 6, s. 249-262.

42 Robert Brunschvig, “Urbanisme médiéval et droit musulman”, *REI*, 1947, sy. 15, s. 127-155.

lenenleri bir araya getirerek İslam şehrini tasvir etmiştir.⁴³ Böylece belli bir çerçeveye kavuşan İslam şehri kavramsallaştırması, Jean Sauvaget ve Ira Lapidus'un çalışmalarıyla literatürde yerini almıştır. Sauvaget daha çok İslam şehirlerine Bizans şehir yapılarının etkilerini araştırırken; Lapidus İslam şehirlerindeki toplumsal yapı ve bağların analizini yapmıştır.⁴⁴

İslam şehri yaklaşımına ilk ciddi eleştiri, 1965'de yapılan bir panelden derlenerek 1970'te yayınlanan çalışmadan gelmiştir.⁴⁵ Hourani ve Stern'in derlediği bu kitaptaki temel eleştiriler, özellikle Afrika şehirleri tecrübesinin yani buradaki şehirlerde görülen fizikî ve sosyal yapıların tüm İslam coğrafyasına genelleştirilmesi; loncalar ve fizikî yapıların çok net tipolojilerle tanımlanması ve bu şehirlere etki etmiş olması muhtemel başka faktörlerin tamamen göz ardı edilmesi şeklinde sıralanabilir. Sonraki yıllarda Claude Cahen, Oleg Grabar,⁴⁶ Eugen Wirth,⁴⁷ Dale F. Eickelman,⁴⁸ Baber Johansen⁴⁹ ve Janet Abu-Lughod⁵⁰ gibi

43 Gustave von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", a.mlf., *Islam, Studies in the Nature of a Cultural Tradition*, Londra, 1955, s. 141-158; a.mlf., "The Sacred Character of Islamic Cities", A. Bedevi (der.) *Mélanges Taha Hussain*, Kahire, 1962, s. 25-37.

44 Bkz. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Harvard University Press, 1967; a.mlf. (der.), *Middle Eastern Cities*, Los Angeles ve Londra, 1969; a.mlf., "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, 1973, sy. 15, s. 21-50; a.mlf., *The History of Islamic Societies*, Cambridge, 1988 [Türkçesi: *İslam Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yay., 2002]; a.mlf., "Muslim Cities as Plural Societies: The Politics of Intermediary Bodies", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, 1989, c. I, s. 134-163.

45 A. H. Hourani ve S. M. Stern, (der.), *The Islamic City: A Colloquium*, Oxford: University of Pennsylvania Press, 1970 (Bu kitap, Klasik tarafından yayına hazırlanmaktadır).

46 O. Grabar, "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: the Case of Mosque", I. M. Lapidus (der.), *Middle Eastern Cities*, 1969, s. 26-46; a.mlf., *The Formation of Islamic Art*, New Haven: Yale University Press, 1973 [Türkçesi: *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: YKY, 1998 ve İstanbul: Kanat Kitap, 2004]; a.mlf., "Cities and Citizens", Bernard Lewis (der.), *The World of Islam*, 1976, s. 89-116; a.mlf., "Reflections on the Study of Islamic Art", *Muqarnas*, 1983, c. I, sy. 8, s. 1-14.

47 E. Wirth, "Zum Problem des Bazars. Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des Bazars", *Islam*, 1974, sy. 51, s. 203-260 ve sy. 52, s. 6-46; a.mlf., "Die orientalische Stadt. Ein Überblick aufgrund jüngerer Forschungen zur materialien Kultur", *Saeculum*, 1975, sy. 26, s. 45-94.

48 D. F. Eickelman, "Is There an Islamic City?", *IJMES*, 1974, sy. 5, s. 274-294.

49 B. Johansen, "The All-Embracing Town and its Mosques", a.mlf., *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, Leiden: Brill, 1999, s. 77-106.

50 Janet Abu-Lughod, *Cairo: 1001 Years of The City Victorious*, Princeton, 1972; a.mlf., "Comments on the Form of Cities: Lessons from the Islamic City", L. Orlin (der.), *Janus: Essays in Ancient and Medieval Studies*, Michigan, 1975; a.mlf., "The Islamic City: Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *IJMES*, 1987, sy. 19, s. 155-176; a.mlf., "What is Islamic about a City? Some Comparative Reflections", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, 1989, c. I, s. 194-217; a.mlf., "Dependency Theory and Middle Eastern Cities", *Research in Community Sociology*, 1990, c. I, s. 35-52.

yazarlar da İslam şehri kavramsallaştırmasına farklı açılardan eleştirilerde bulunmuşlardır.

Temel eleştirilerden bir tanesi İslam şehri tanımları ile Max Weber’in şehir sınıflamaları, yani bir “ötekileştirme” faaliyeti olarak oryantalist yaklaşım arasındaki ilişkidir. Weber’in Batılı şehirler için yaptığı ideal tiplleme adeta İslam coğrafyasındaki şehirlerin tasvirinde temel ölçüt olarak alınmıştır.⁵¹ Oysa Weber’in tasvir ettiği İslam şehri, kendisinin tanımlamaya çalıştığı Batılı şehrin tam da tersidir; daha doğrusu Weber için İslam şehri tasviri modern dünyanın ve kapitalizmin oluşumuna sebep olan Batılı şehrin tanımı için bir araçtır.

Abu-Lughod 1987 yılında yayınladığı kısa fakat çok etkili makalesinde bütün İslam şehri literatürünü iyi bir değerlendirmeye tâbi tutmakta ve iddiaların çoğunun birbirinin tekrarı olduğu tespitini yapmaktadır. Abu-Lughod bu eleştirilerinden sonra, “çok farklı coğrafyalarda Müslümanların yaşadığı şehirlerde görülen ortak özellikleri nasıl açıklayabiliriz” diye bir soru sorar ve cevabı İslamî kurallarda aramak gerektiğini söyler. Ona göre İslam’ın bu şehirlerdeki etkisi dinî gruplar, cinsiyet ve mülk hakkındaki kuralları yoluyla olmuştur. Bu kurallar da, şehirlerdeki mekânsal düzenlemeleri etkilemiş ve bahsi geçen benzerliğe sebep olmuştur.⁵²

Sonuç olarak hem eleştirenler, hem de eleştirilenler *İslam şehri* kavramını *İslam*, *şehir* ve *İslam şehri* gibi kavramları ayrıştırarak inceleyecek kadar bütüncül davranmamışlardır. Oysa bu üç birim öncelikle ayrı ayrı sorgulanmalıydı: İslam’ın çerçevesi belirlenmeli, şehir tanımlanmalı ve bu şehrin hangi taraflarına İslam’ın ne ölçüde etki ettiği netleştirilmeliydi. Bunlar yapılmadan, İslam’ın, genel olarak ‘şehir’ tanımının bir parçası mı yoksa şehri şekillendiren bir etken mi olduğu gibi sorular pek anlam ifade etmeyecektir. *İslam şehri* kavramını, mevcut karmaşıklığı dolayısıyla, bu haliyle çalışmalarda kullanmak da mümkün gözükmemektedir.

Bu tartışmalardan sonra, ele aldıkları konular, kullanılan yaklaşımlar ve kaynaklar dikkate alınarak bu literatüre tekrar bakmak gerekmektedir. Örneğin şehirdeki kurumlar ve fizikî yapılar bu literatürde çalışılan başlıca konulardır. Ne var ki yaklaşım olarak şehirde farklı olan bir şey arandığı için şehirdeki dinî binalara, çarşı, hamam ve loncalara bakarken çok katı bir tasvir yapılır. Birbirine ilişkili canlı bir organizmadan çok, katı bir kurumlar ve fizikî binalar resmi ortaya konular. Böylece, analizlerdeki katılık, farklı coğrafyalar arasındaki mukayese eksikliği ve şehrin unsurları arasındaki saklı ağların göz ardı edilmesi bu çalışmaların ana eksiklikleri olarak ortaya çıkmaktadır.

51 Weber’in iddialarının eleştirisi için bkz. Martin J. Daunton, “The Social Meaning of Space: The City in the West and Islam”, *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam*, Tokyo, 1989, c. I, s. 26-58. Hukukî metinlerin şehrin tanımında ve biçimlenmesinde kullanılması ile ilgili çok daha ciddi çalışmaları Johansen yapmıştır. Bkz. a.g.m.

52 Janet Abu-Lughod, “The Islamic City”.

Sorunun önemli bir parçası da kullanılan kaynaklarla ilgilidir. Kronikler ve bazı hukukî belgeler çokça kullanılırken şehirdeki fizikî yapılar, yani mesela binaların kendileri, bir kaynak olarak çoğu zaman göz ardı edilebilmektedir. Arşiv kaynakları ve şehir hayatının detaylarını verebilecek diğer bazı kaynaklar da benzer şekilde bu tür çalışmalarda pek kullanılmamaktadır. Osmanlı şehirleri bu çalışmaların bir parçası yapılıyorsa, belki de İslam şehri ile ilgili yaklaşımlar, çok çeşitli kaynakların verebileceği imkân ile bambaşka bir hal alabilirdi.

Kullanılmayan kaynaklar bir tarafa bırakılırsa, kullanılan kaynakları kullanma biçimi de başka bir sorundur. Hatta bazen kullanılan kaynaktan ziyade kullanma biçimi çok daha önemli olmaktadır. Yukarıda sözü geçen katı ve kategorileştirmeye dayalı yaklaşımlar hem bazı kaynakların kullanılmasını engellemekte, hem de kullanılan kaynakların detaylı ve özgün okumalarını imkansız kılabilirlerdir.

Son olarak bu tartışmalarla ilgili bir nokta daha burada zikredilmelidir. İslam şehri kavramsallaştırması ile ilgili iddialar, İnalıcık'ın çalışması⁵³ istisna edilirse, neredeyse son yıllara kadar Osmanlı dönemi Anadolusunun yerel şehir tarihi çalışmalarında gündeme gelmemiştir. Orta Asya'nın ve Anadolu'daki Türk devletleri ile Bizans'ın şehirlere etkisi bile ancak mimarî tarih çerçevesinde gündeme gelmiş gibi gözükmektedir. İslam şehri tartışması, ancak 'Osmanlı şehri' gibi bir sınıflama ile birlikte tarihçilerimizin gündemine girmiştir.⁵⁴ Genelde Osmanlı şehir tarihçileri arşiv kaynaklarına yoğunlaşmışlar ve bu kaynakları çalışarak konu edindikleri şehirleri tasvir etmişlerdir. Bir dönem bu çalışmaların ana kaynağı *tahrir defterleri* iken, özellikle 1960'lardan sonra *şer'iyye sicilleri* ön plana çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda ise *temettuat* ve *sâlnâme* kayıtları önemli arşiv kaynakları olarak şehir tarihçilerince çokça kullanılmıştır.

Bu ilk dönemin önemli tarihçilerinden Ö. Lütfi Barkan, Halil İnalıcık, M. Çağatay Uluçay, Ronald C. Jennings, Özer Ergenç, Haim Gerber, Suraiya Faroqhi, Tevfik Güran gibi tarihçiler Anadolu şehirleri; André Raymond, Abdul Karim

53 Halil İnalıcık, "Istanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, sy. 1, s. 1-23 [Türkçesi: "İstanbul: Bir İslam Şehri", *Dergâh*, çev. İbrahim Kalın, 1992, sy. 24, s. 14-15 ve sy. 25, s. 15-17].

54 Özer Ergenç'in 1970'li yıllardaki kullanımından sonra bir yaklaşım olarak Osmanlı şehri kavramsallaştırmasını ilk kullanan çalışmalardan biri için bkz. I. Bierman, R. Abou-el-Haj ve D. Preziosi (der.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, New Rochelle, 1991 (Bu kitap, Klasik tarafından yayına hazırlanmaktadır). Dikkat edecek olursak aynı yıllarda Suraiya Faroqhi'nin, çalışmalarında *Osmanlı şehri* yerine ya *Anadolu şehirleri* genellemesini ya da tek tek şehir isimlerini kullandığını görürüz. Osmanlı şehri kullanımı ile ilgili daha güncel yayınlara örnek olarak bkz. E. Eldem, D. Goffman ve B. Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge, 1999 [Türkçesi: *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2003]; M. Maurice, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, çev. Aslı Ataöv, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999.

Rafeq, M. A. Bakhit, Nelly Hanna gibi tarihçiler Arap şehirleri ve Nikolai Todarov, Machiel Kiel gibi tarihçiler de Balkan şehirleri üzerine çok farklı kaynakları kullanarak öncü çalışmalar yapmışlardır.

Bu döneme ait çalışmaların getirdiği yenilik, tarihî kaynakların çeşitleri ile ilgilidir. Kaynakların kullanımı noktasında ise; ne metinlerin analizi ne de kaynakların mukayeseli kullanımı açısından yeni bir yaklaşım sergiledikleri söylenebilir. Bu ilk çalışmaların konulara yaklaşımları da tematik veya analitik olmaktan ziyade tasvirî olmuştur. Belirli bir kaynağa dayanarak, bu kaynaktaki bilgiler çerçevesinde şehir tarihi monografileri yazılmıştır. Hatta şehir tarihi olarak hazırlanan çoğu tezin içindekiler bölümü, bu sebeple olsa gerek, şehrin iktisadî, siyasî, sosyal tarihi gibi klişeleşmiş başlıklar içerir. Şehrin ne olduğu, unsurları, şehirler arasındaki ilişki ve etkileşim, şehirlerin genel siyasî ve iktisadî sistem içerisindeki yeri gibi sorular bu çalışmalarda, belki de ilk çalışmalar olduğu için, cevabı aranan sorular olmamıştır. Sanırız bu çalışmaların ortak özelliği, şehrin daha çok iktisadî ve idarî taraflarını çalışmış olmalarıdır. Raymond, Faroqhi ve Hanna gibi bazı tarihçiler şehrin mekansal ve toplumsal yapılarını da incelemişlerdir. Ne var ki bu, onların şehri, birçok farklı unsurun bir bütünü olarak algıladıkları anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla bu nesil tarihçileri şehri, ya iktisat tarihçisi ya siyaset tarihçisi ya da sosyal tarihçi gözüyle değerlendirmişlerdir. Bir şehir tarihçisi yaklaşımı ise henüz yoktur.

Sonraki dönem Osmanlı tarihçilerinden Bruce Masters, Abraham Marcus, Daniel Goffman, Zeynep Çelik, Edhem Eldem gibi isimler Anadolu şehirleri; Dror Ze’evi, Amy Singer, Doris Behrens-Abouseif, Richard van Leeuwen, A. Saqqaf, D. R. Khoury, Chase Robinson, Brigid Keenan, T. Beddow, Masashi Haneda, T. Miura, A. A. Elmahmudi ve Michael E. Bonine gibi tarihçiler Arap şehirleri ve Meropi Anastassiadou, Geza David gibi tarihçiler ise Balkan şehirleri üzerine çalışmalar yapmışlardır. Şüphesiz bu isimlere ilave edilebilecek birçok isim daha vardır. Biz burada sadece genel eğilimleri temsil ettiğini düşündüğümüz bazı isimlere yer verebildik. Ayrıca önceki nesil ile bu nesil arasında da çok katı bir ayırım yapmak zordur. Örneğin Raymond ve Hanna iki dönemin özelliğini taşıyan çalışmalar yapmışlardır.

Deyim yerindeyse bu dönemdeki tarihçiler, İslam şehri gibi bir kavramsal-laştırmayı eleştirel bir şekilde ele alırken bir yandan şehri çok daha geniş ilişkiler ağı içerisinde değerlendirmiş, diğer yandan da oldukça farklı teori ve yaklaşımları daha analitik olarak kullanmışlardır. Üstelik bunu yaparken tarihî kaynakları metinsel bir analize tâbi tutup daha etraflı okuyabilmişlerdir. Bu sayılan özellikleri yukarıda ismi geçen tarihçilerin çalışmalarında değişik derecelerde görmek mümkündür.

Bu dönem çalışmalarında eksiklik olarak görülebilecek taraf ise yaygın olarak gündemde olan disiplinlerarası yaklaşımın henüz çalışmalara yansıtılma-

miş olmasıdır. Örneğin Goffman,⁵⁵ Masters⁵⁶ ve Singer⁵⁷ çalışmalarında şehrin fiziksel yapısını pek dikkate almamışlardır. Çelik⁵⁸ ve Ze'evi⁵⁹ ise çalışmalarında şehirdeki toplumsal ve mekansal yapıları birbirinden ayırt ederek incelemişlerdir. Yani bu ikisini bir bütünün birbirini etkileyen parçaları olarak çalışmalarına yansıtamamışlardır. Örneğin Çelik, fizikî yapıları yorumlarken, sosyal, iktisadî ve siyasî tarihin bulgularını kullanmış fakat bunları yeteri kadar birbirine entegre edememiştir. Başka bir ifadeyle, XIX. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun fizikî ve mekansal dönüşümlerini, diğer disiplinlerin teori ve yaklaşımlarının bir uygulama alanı olarak ele almıştır. Bu durumda ne disiplinlerin karşılıklı etkileşiminden, ne de şehir tarihinin 'birçok disiplinin erime potası' olarak görüldüğünden bahsedebiliriz. Özetle, yukarıda bahsi geçen isimlerden her biri bir unsuru esas alarak şehri incelemişlerdir: Ze'evi'de idarî, Masters ve Goffman'da iktisadî ve Çelik'te mimari unsur ön plandadır.

Behrens-Abouseif,⁶⁰ Leeuwen⁶¹ ve Singer'ın çalışmalarında da benzer bir eğilim vardır. Belli bir soru ile çalışmalarına başlamışlar fakat meseleyi ele alırken sürecin farklı boyutlarını göz ardı etmişlerdir. Leeuwen'in vakıflar örneğinde devlet-toplum ilişkileri ve bu ilişkilerin kurumsallaşmasını incelediği çalışması, bu çok karmaşık sorun şehrin diğer kurumları göz ardı edilerek incelendiği için, indirgemeci bir analize dönüşmüştür.

Bu dönemde şehir tarihi çalışmalarına en iyi katkıyı sanırız Anastassiadou,⁶² Hanna⁶³ ve Eldem'in⁶⁴ çalışmalarında görüyoruz. Bu yazarlar şehir

55 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World 1550-1650*, Seattle: University of Washington Press, 2000 [Türkçesi: *Izmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, çev. A. Anadol ve N. Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 1995].

56 Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*. New York: New York University Press, 1988.

57 Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 [Türkçesi: *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996].

58 Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, 1986 [Türkçesi: *XIX. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. Selim Derinçil, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1996].

59 Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: the District of Jerusalem in the 1600s*, SUNY Press, 1996 [Türkçesi: *Kudüs: XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000].

60 Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo, in the XVIth and XVIIth Centuries*, Leiden: Brill, 1994 (Bu kitap, Klasik taraftan yayına hazırlanmaktadır).

61 Richard van Leeuwen, *Waqfs and Urban Structures. The Case of Damascus*, Leiden: Brill, 1999.

62 Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912: une ville ottomane à l'âge des Réformes*, Leiden: Brill, 1997 [Türkçesi: *Selanik Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2001].

analizlerinde hem disiplinler arası yaklaşımı iyi dengelemişler, hem de şehrin farklı unsurlarını, yani kurumları, gündelik hayatı, topografyayı ve fiziki yapıları birbiriyle ilişkili olarak bütüncül bir şekilde ele almışlardır. Anastassiadou’nun çalışması Selanik’in çeşitli yönlerini ele alan birçok bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada sosyal, iktisadî ve siyasî tarih, antropoloji, etnografi, demografi, sosyoloji gibi birçok bilim dalının konuları, kaynak ve yaklaşımları bütün bir şehri anlamak için beraber kullanılmaktadır.

Hanna ve Eldem ise çalışmalarında kişilerden yani mikro öğelerden yola çıkarak şehrin iktisadî ve sosyal sistemini bir bütün halinde analiz etmeye çalışmaktadırlar. Kullandıkları dil ve kurgu da şehir hayatını ve canlılığını daha esnek bir şekilde ortaya koymaktadır. Gerçi her iki çalışma da temelde iktisadî konularla ilgilenmektedir, ancak iktisadî faktörlerle şehrin diğer unsurları birbiriyle iyi bir şekilde entegre edilerek anlatılmaktadır. Kullandıkları kaynakların –Hanna’da şer’iyye sicilleri; Eldem’de tüccarların mektup ve notları- ve metinlerin analizinde gösterdikleri hassasiyetin, ele aldıkları şehirlerin tarihini bu şekilde yazmalarında şüphesiz büyük payı vardır.

III. Sonuç ve Değerlendirme

Özetlemek gerekirse, Osmanlı şehir tarihi yazıcılığındaki gelişmeler genel olarak tarih yazıcılığındaki gelişmelere paraleldir. Soru üzerinde yoğunlaşmak, değişik kaynakları metin analiz yöntemlerini kullanarak okumak, mukayeseli bir yöntem ile çalışmak ve değişik disiplinlerin yaklaşımları ile olayları çok yönlü analiz edebilmek bu yeni eğilimin özelliklerinden bazılarıdır. Bu anlamda, Batı’daki şehir tarihi yazımı ile benzer bir süreç yaşanmıştır. Ne var ki Türkiye’deki şehir tarihi çalışmaları, Batı şehir tarihlerinde görülen teferruatlı konu başlıklarına ulaşamamış, şehir tarihi de bir bilim dalı olarak henüz Türkiye üniversitelerinde yer alamamıştır. Bununla birlikte, Avrupa ve ABD’deki şehirler ile mukayese edildiğinde özellikle Osmanlı şehirleri, geniş bir coğrafya ve uzun bir tarihî sürekliliğin verebileceği yatay ve dikey mukayese imkanına sahiptir.

Türkiye’deki şehir tarihi çalışmalarında Osmanlı öncesi döneme ilişkin çalışmalar arttıkça Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde var olan şehirlere bu dönemlerin etkisi daha belirgin bir şekilde ortaya konabilecektir. Benzer şekilde Osmanlı dönemi şehirleri ile ilgili çalışmalar detaylandırılıp derinleştirilince Cumhuriyet döneminde görülen şehirleşme ve şehir sorunlarına yaklaşımlar

63 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma’il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, New York: Syracuse University Press, 1998 (Bu kitap, Klasik tarafından yayına hazırlanmaktadır).

64 Edhem Eldem, “Istanbul: From Imperial to Peripheralized Capital”, E. Eldem, D. Goffman ve B. Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, s. 135-206.

da tarihî derinlik kazanarak daha yerel hale gelecektir. Şehirlerin tarihini ve sorunlarını ele alırken tarihten gelen süreklilik unsurları ve şehir tanımları dikkate alınmazsa teori ile uygulama arasındaki açmazın çözülmesini beklememek gerekir. Şehirleri var kılan süreklilik unsurlarının dikkate alınmaması, bir taraftan onları ideolojik bazı tasavvurların araçları konumuna düşürmekte, diğer taraftan da şehirlere edilgen rollerin biçilmesine yol açmaktadır. Bu da sonuçta, yerel veya merkezî iktidarlara şehir mekânlarında yüzeysel dönüşüm projelerini rahatlıkla uygulayabilme cesaretini vermektedir. Son yıllarda hızla şahit olduğumuz estetik kaygıdan yoksun ve kargaşa yaratan şehir görünümünün sebeplerini burada aramak gerekir. Tanzimat'tan başlayarak günümüze kadar gelen dönemin şehirlerinin tarihini yazmak bu açıdan çok hayati öneme sahiptir.

Özellikle Osmanlı dönemi şehirlerini ele alırken –ulus-devlet olma sürecinden kalan bazı ideolojik önyargı ve engellerin kısmen ortadan kalktığını düşünerek- farklı coğrafyalarda yer alan şehirler arasında yapılacak mukayeseli çalışmaların literatüre katılması gerekmektedir. İstanbul kadar Anadolu, Balkan, Arap ve Afrika coğrafyasındaki diğer Osmanlı dönemi şehirleri de detaylı çalışmalar beklemektedir. Şehirleri kategorileştirmeden önce yaklaşım, yöntem ve kaynakları geliştirip bu şehirlerin tarihlerinin yeterli düzeyde yazılması gelecekte yapılacak iyi bir teorik sınıflama için kaçınılmaz gözükmektedir.

Örneğin birbiri ile bağlantılı olarak Osmanlı dönemi şehirlerinin vakıf, lonca, tekke ve idarî kurumlarını çalışmak, bunları *vakfiye*, *sicil*, *tahrir* gibi kayıtlar ve görsel malzeme ve yapılarla hem bir mekana büründürmek, hem de sosyal bir organizma içerisinde anlatmak iyi bir şehir tarihi yazımının habercisi olacaktır. Mukayeseli çalışmalar da, eğer yapılmak isteniyorsa, şehir tarihinde büyük tasniflerin yolunu açacaktır. Özellikle teknolojik gelişmeler sayesinde arşiv bilgileri ile örneğin coğrafi bilgilerin bütünleştirilmesi, şehir tarihi çalışmalarındaki derinliğin artması konusunda bizi çok ümitlendirmektedir.

Şehir tarihi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi şehirleri, birbiriyle ilişkili unsurlara sahip olarak canlı ve bütüncül bir şekilde çalışmak için tarihçilere ciddi bir imkân tanımaktadır. Bahsi geçen, son dönemdekine benzer çalışmalar da yakın gelecekte, şehir tarihinin verdiği bu imkan ile, Osmanlı ve genel olarak Türk tarihine büyük katkı sağlayacaktır.

Urban History in the West, Urban Historiography in Turkey: Approaches, Issues and Sources

Yunus UĞUR

Abstract

Cities, as it is very well known, witnessed enormous growth in the XIXth century both physically and demographically. Therefore, studies of urbanization and possibility of life within these huge areas were the pioneer works of urban history. 1960s was the turning point for urban history in the way of to be an independent discipline. The main two themes of the debate at that period were, first, the definition of the urban history and hence its interaction with the other disciplines and, second, the shifts occurred in the topics of urban history and the methods of urban historians. Even the debates on these themes have been continuing nowadays. I think, by means of a coherent definition and permanent redefinitions, urban history could have the opportunity of benefiting from other disciplines in a more fruitful way. In other words, combining the space, time, societal and other contextual variables in a problematique that one urban historian seeks to analyze could give it the distinguished place as a melting pot of different aspects, sources, methods and questions of many disciplines. Today urban history gets a good place within the academia of the West. However, it is not yet so in Turkey. Nevertheless, there occurred a shift from urban studies depending only one kind of archival sources to those using many different sources comparatively and taking city as a living organism. However, the existing studies have not been sufficient in using the comparative perspective in analyzing the cities both from the different regions of the Empire and of the World. Besides, thematic studies those take a problematic within the city and examine it from the different angles comparing, in some instances, with other cities have not been on the agenda of urban historians so far. Nevertheless, the group of studies that we mentioned in the last part of this paper gives us the signs of the expected kind of urban studies for the near future.

This paper examines, first, history of urban history in the West. Then, it is focusing on urban historiography in Turkey, discussing concept of the Islamic city, as well.

Keywords: Urban Historiography, Urbanization, Islamic City, The Ottomans, Turkey.

Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar

Yunus UĞUR

Özet

Son iki asır içerisinde şehirlere doğru olan büyük akım, şehir çalışmalarına da büyük bir ivme kazandırmıştır. İlk dönemlerde, şehirleşme ve sorunları öncelikli konular olarak çalışılmışsa da şehirlerin tarihi özellikle 1960’lardan sonra verimli bir çalışma alanı olmuştur. Bu noktada, şehir tarihinin tanımı, diğer disiplinlerle ilişkisi, konusu ve kaynakları gibi sorular gündeme gelmiştir. Bir disiplin olarak şehir tarihinin durumu bugüne kadar devamlı tartışılmış ve esasen bu tartışmalar şehir tarihini çok zenginleştirmiştir. Bugün, diğer disiplinlerin erime potası olarak şehir tarihinin, toplumların hâlini ve tarihini anlamada, Batı’da iyi bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Türkiye’deki şehir tarihçiliği ise henüz şehir tarihini böyle bir konuma getirememiştir. Bir arşiv kaynağı türüne dayanılarak yazılan şehir tarihi yazımı bugün neredeyse tükenmiştir. Değişik kaynakları mukayeseli bir şekilde kullanan ve şehri daha bütüncül bir şekilde –ve farklı coğrafyaları da dikkate alarak- ele alan çalışma örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Ne var ki, İslam şehri gibi bir kavramsallaştırmaya pek bulaşmayan tarihçilerimiz, alternatif bir şehir tanımı ve kavramsallaştırması da henüz yapamamışlardır. Kurumsal olarak da şehir tarihi yeterli bir mevkie kavuşamamıştır. Bu çalışmada önce, Batı’da bir disiplin olarak şehir tarihinin gelişim sürecini inceleyecek, ardından Türkiye’deki şehir tarihçiliğinin durumunu, İslam şehri tartışmalarına da bakarak tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Şehir Tarihi Yazımı, Şehirleşme, Kent, İslam Şehri, Osmanlı, Türkiye.